

საბჭოთა რელიგიის პოლიტიკის ასპექტი - საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის დაფინანსებისა და დაბეგვრის საკითხი 1953-1964 წლებში

თინათინ მაგრაქველიძე

*რელიგიის კვლევების მაგისტრი,
ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი*

სამეცნიერო ხელმძღვანელი: **სერგო რატიანი**

*ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
პროფესორი ფილოსოფიის მიმართულებით*

შესავალი

დამოუკიდებლობის პერიოდიდან მოყოლებული, მნიშვნელოვანია საქართველოში რელიგიური ინსტიტუტების დაფინანსების, ასევე სახელმწიფოს მიერ მათთვის დაკისრებული ოფიციალური გადასახადის საკითხები. რელიგიური ორგანიზაციების დაფინანსების ანალიზისას შესაძლებელია აღმოვაჩინოთ ბევრი დისკრიმინაციული მექანიზმი, რომელსაც ვხვდებით დამოუკიდებლობის მოპოვების პერიოდის შემდეგ. რელიგიური ინსტიტუტების დაბეგვრისა და დაფინანსების საკითხი მნიშვნელოვანი ასპექტი იყო საბჭოთა სახელმწიფოში. ამას ადასტურებს 1927 წლის იოსებ სტალინის განცხადება: „პარტიას არ შეუძლია, იყოს ნეიტრალური რელიგიურ ცრურწმენათა გამტარებლების მიმართ, რეაქციული სამღვდელოების მიმართ, რომელიც წამლავს მშრომელი მასების შეგნებას. დავთრგუნთ თუ არა რეაქციული სამღვდელოება? დიახ, დავთრგუნთ, ოღონდ უბედურება ის არის, რომ ჯერ კიდევ სრულებით არ არის მოსპობილი. ანტირელიგიური პროპაგანდა არის ის საშუალება, რომელმაც ბო-

ლომდე უნდა მიიყვანოს რეაქციული სამღვდელოების ლიკვიდაციის საქმე.“¹ 1929 წლის 8 აპრილს სხვა ამკრძალავ კანონებთან ერთად გამოიცა კანონი, რომლის თანახმადაც ეკლესიებისა და რელიგიური გაერთიანებების ქონება სახელმწიფო საკუთრებად გამოცხადდა.²

საბჭოთა კავშირი თავისი სტრუქტურით და იდეოლოგიით სეკულარული სახელმწიფო იყო, თუმცა რელიგიური პოლიტიკა განსხვავდებოდა სხვა დასავლური სეკულარული სახელმწიფოებისაგან. მან განსხვავებული ფორმა შეიძინა საბჭოთა კავშირის შექმნის პერიოდიდან. სტალინის ხელისუფლების სათავეში მოსვლამდე საბჭოთა ბოლშევიზმში გულისხმობდა რელიგიის გაქრობას. ამავე პოლიტიკას აგრძელებდა სტალინი 40-იანი წლების ბოლომდე. თუმცა 1936 წლის საბჭოთა კონსტიტუციაში, რომელიც ასევე ცნობილია როგორც „სტალინური კონსტიტუცია“, რწმენის თავისუფლებასთან დაკავშირებით არსებობს ასეთი ჩანაწერი: „მოქალაქეებისთვის სინდისის თავისუფლების უზრუნველსაყოფად სსრკში ეკლესია გამოყოფილია სახელმწიფოსგან, სკოლა კი ეკლესიისგან. რელიგიური ღვთისმსახურების თავისუფლება და ანტირელიგიური პროპაგანდის თავისუფლება აღიარებულია ყველა მოქალაქისთვის.“ (მუხლი 124)³

ეს ხაზი მუდმივად მიჰყვებოდა საბჭოთა სახელმწიფოს საერთო პოლიტიკურ ხაზს. მაგრამ სტალინის ანტირელიგიური პოლიტიკა 30-იან და 40-იან წლებში განსხვავებული იყო. რევოლუციური პერიოდი მოიცავდა სასულიერო პირების ფიზიკურ განადგურებას, ეკლესია-მონასტრების ნგრევას. ამას მოჰყვა 30-იანი წლების სტალინური რეპრესიები, როდესაც

1 ვარდოსანიძე ს., საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ასწლოვანი მართიანი (1917-2017), თბილისი, 2017, 226, იხ. ციტირება: ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. კ. ცინცაძის ფ. N 102, გვ. 354

2 გურჩიანი თ. 2017. საქართველოს ევანგელურ-ლუთერული ეკლესია

3 The SOVIET SOCIALIST ONSTITUTION. 1936. Fifth impression, June, 1942

ეკლესია-მონასტრების დახურვამ, სასულიერო პირებისა და მორწმუნეთა დევნა-განადგურებამ კიდევ უფრო მასშტაბური ხასიათი შეიძინა. მეორე მსოფლიო ომის დაწყებიდან და მის შემდეგ სტალინის პოლიტიკა რელიგიებთან დაკავშირებით შეიძლება აღვწეროთ, როგორც დაქვემდებარების, პოლიტიკური მიზნებით გამოყენებისა და, შესაბამისად, თანამშრომლობითი კონტროლის მექანიზმი. ამ პერიოდში აღდგა საეკლესიო ცხოვრება და დახურული ეკლესია-მონასტრების გარკვეული ნაწილი.⁴

ნაშრომი დაყოფილია სამ ნაწილად: პირველ ნაწილში მიმოხილულია ეკლესიის მოკლე ისტორია საბჭოთა კავშირის შექმნამდე, მეორე ნაწილში განხილულია საბჭოთა კავშირის რელიგიური პოლიტიკა მეორე მსოფლიო ომამდე, რომელიც მოიცავს რევოლუციურ პერიოდსა და სტალინის რეპრესიებს ომის შემდეგ. მესამე ნაწილში განხილულია საბჭოთა საქართველოში არსებული რელიგიური ორგანიზაციების დაფინანსებისა და დაბეგვრის საკითხი. კვლევის ეს ნაწილი მოიცავს საარქივო დოკუმენტების მიმოხილვას და ანალიზს, სადაც დეტალურადაა განხილული პროცედურები, განცხადებები და ფაქტები რელიგიური ორგანიზაციების დაფინანსებისა და დაბეგვრის თვალსაზრისით.

1. კვლევის მეთოდოლოგია

კვლევის მიზანია, გაანალიზოს საბჭოთა პერიოდში არსებული რელიგიური ინსტიტუტების დაბეგვრისა და დაფინანსების საკითხი. კვლევის პერიოდი შეირჩა იმ დაშვებით, რომ საბჭოთა არქივებში არსებობს დოკუმენტები, რომლებშიც განხილულია რელიგიური ინსტიტუტების დაბეგვრის საკითხი (განსაკუთრებით ეს ეხება საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიას). ქართულ სინამდვილეში საბჭოთა პერიოდის რე-

4 Corley, felix. Religion in The Soviet Union. p.58

ლიგიური ინსტიტუციების მიმართ არსებული საკანონმდებლო ჩარხო ნაკლებად არის ნაკვლევი, რაც შესაძლებლობას გვაძლევს, ხელახლა გავიაზროთ იმ პერიოდის მნიშვნელოვანი მოვლენები, რომლებმაც გავლენა მოახდინა პოსტსაბჭოთა საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიაზე. საკვლევი საკითხის შერჩევისას გავითვალისწინე სამეცნიერო კვლევების ნაკლებობა ამ კონკრეტული საკითხის შესახებ. მიზნის მისაღწევად გამოვიყენე თვისებრივი კვლევის მეთოდი, კერძოდ, საარქივო კვლევის მეთოდი და კონტენტანალიზი. არქივში დაცული დოკუმენტები შევარჩიე მიზნობრივი კრიტერიუმებით: დოკუმენტები, რომელთა კლასიფიკაციაც მოვახდინე ანალიზის საშუალებით. საარქივო კვლევის მეთოდები მოიცავს საქმიანობის ფართო სპექტრს, რომელიც გამოიყენება ორგანიზაციების მიერ წარმოებული დოკუმენტების და ტექსტური მასალების ანალიზისთვის. კლასიკური გაგებით, საარქივო მეთოდებია ის, რაც გულისხმობს ისტორიული დოკუმენტების შესწავლას;⁵ კვლევას ახასიათებდა გარკვეული სირთულეები, რომლებიც დაკავშირებული იყო საქართველოში მიმდინარე მოვლენებთან (გარკვეული პერიოდის განმავლობაში არ მქონდა შესაძლებლობა, მემუშავა შინაგან საქმეთა სამინისტროს არქივში, რადგან ის დახურული იყო). არქივში არსებული ბიუროკრატიული მექანიზმი არ იძლევა შესაძლებლობას, რომ მკვლევარმა მოქნილი გრაფიკით იმუშაოს საარქივო დოკუმენტებზე. საქართველოს უახლესი ისტორიის ცენტრალურ არქივში რეგისტრაციის შემდეგ აღმოჩნდა, რომ დოკუმენტების გარკვეული ნაწილი არ იყო ჩემთვის ხელმისაწვდომი, რადგან ხდებოდა პერსონალური მონაცემების დამუშავება. როგორც არქივში განგვიმარტეს, ეს ნორმა რეგულირდება „პერსონალურ მონაცემთა დაცვის შესახებ“ საქართველოს კანონით.

5 Marc J. Ventresca, John W. Mohr- Archival Research Methods

2. ლიტერატურის მიმოხილვა

სახელმწიფოს მიერ შემუშავებული საგადასახადო პოლიტიკით ჩვენ შეგვიძლია ვიმსჯელოთ, როგორი გავლენა აქვს მას კონკრეტულ სფეროზე. შეგვიძლია ვთქვათ, რომ სახელმწიფო, თავისი ინტერესებიდან გამომდინარე, სხვადასხვა ეტაპზე შეიძლება იყენებდეს მკაცრ ან ლოიალურ მიდგომებს კონკრეტული სფეროსადმი. რელიგიურ ინსტიტუტებთან დაკავშირებით არსებული საგადასახადო პოლიტიკა ერთგვარი ლუსტრაციას იმისა, თუ რა ფორმებს იღებს რელიგიისა და სახელმწიფოს ურთიერთობა კონკრეტულ პერიოდში.

საბჭოთა კავშირში ეკლესიისა და სახელმწიფოს, უფრო ზოგადად, კანონისა და რელიგიის ურთიერთობა ფუნდამენტურად განსხვავდება ისტორიის მანძილზე არსებული სხვა ყველა ტიპის სახელმწიფოსა თუ სოციალური სისტემისგან, როგორც პრაქტიკაში, ასევე იურიდიულ ხასიათში. საბჭოთა კავშირის, როგორც ფენომენის ანალიზისას გასათვალისწინებელია, რომ რელიგია ამ კონტექსტში არსებობს როგორც გადასალახავი მოცემულობა, რომელიც, საბოლოო ჯამში, არ დასჭირდება მომავლის იდეალურ სოციალისტურ საზოგადოებას. მარქსისტულ-ლენინისტური ტიპის სახელმწიფოები ნაკლებად აცნობიერებენ საზოგადოებაში ბუნებრივი მრავალფეროვნების რეალობას, რომელიც დამყარებულია მრავალსაუკუნოვან ეთნიკურ ისტორიაზე, წეს-ჩვეულებებსა და ტრადიციებზე და, შესაბამისად, ამგვარი მრავალფეროვნების დასაკმაყოფილებლად დიდ ძალისხმევას არ მიმართავენ.⁶ ოფიციალური საბჭოთა მონოკულტურა ყველაზე მეტად წააგავს ძველ კონფესიურ სახელმწიფოს, სადაც დომინირებს შეუწყნარებელი სახელმწიფო რელიგია.⁷

6 Boiter, A. Law and Religion in the Soviet Union. p. 97

7 Ibid. p. 97

საბჭოთა რელიგიური პოლიტიკის პირველ ნაბიჯად შეგვიძლია ჩავთვალოთ 1918 წელს მიღებული მთელი რიგი დადგენილებები და განკარგულებები, რომლებიც დაკავშირებული იყო რელიგიის შესუსტებასთან. განსაკუთრებით ხაზი უნდა გავუსვათ, ამ 20 იანვრის (2 თებერვლის) განკარგულებას, რომლითაც ეკლესიას ჩამოერთვა ყოველგვარი მოძრავი და უძრავი ქონება და მისი ფლობის უფლება. ამავდროულად, შეუწყდათ სახელმწიფო სუბსიდიები ეკლესიასა და რელიგიურ ორგანიზაციებს. ამიერიდან რელიგიურ საზოგადოებებს შეეძლოთ ღვთისმსახურებისთვის საჭირო შენობებისა და „ნივთების“ მიღება მხოლოდ „უფასო გამოყენების“ პირობებით და ადგილობრივი ან ცენტრალური ხელისუფლების ნებართვით. ამასთან, ეკლესიის მიერ „უფასო სარგებლობაში“ მიღებული ქონება დაბეგვრას ექვემდებარებოდა (კერძო მენარმეობისთვის გათვალისწინებული მუხლებით!).⁸

1921 წლის 15 აპრილს საქართველოს რევკომმა №21 დეკრეტით მიიღო დადგენილება „სახელმწიფოსაგან ეკლესიისა და ეკლესიისგან სკოლის გამოყოფის შესახებ“. ამ დეკრეტით საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია ფაქტობრივად კანონგარეშედ ცხადდებოდა.⁹ განსაკუთრებით საგანგაშო იყო დადგენილების მე-14 და მე-15 მუხლები: „არცერთ საეკლესიო და სარწმუნოებრივ საზოგადოებას არა აქვს უფლება, იქონიოს საკუთრება. მათ არ აქვთ იურიდიული პიროვნების უფლება, საქართველოს რესპუბლიკაში არსებული საეკლესიო და სარწმუნოებრივ საზოგადოებათა მთელი ქონება გამოცხადებულია სახალხო კუთვნილებად“.¹⁰ განკარგულების შესაბამისად, ეკლესიას დაუყოვნებლივ წაართვეს თითქმის ექვსი

8 Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. Москва, Издательство: М.: Республика, 1995, http://www.odinblago.ru/istoriya_rpc/pospelovskiy/7/p.50

9 ვარდოსანიძე, სერგო, საქართველოს მართლმადიდებელი, სამოციქულო ეკლესია 1917-1952 წლებში. თბილისი: მეცნიერება, 2001. გვ.1

10 საქართველოს სსრ კანონთა, საქართველოს სსრ პრეზიდიუმის ბრძანებულებათა ქრონოლოგიური კრებული. 1921-1940 წ.წ. თბ. 1959. გვ 10-13

ათასი ეკლესია და მონასტერი, როგორც ისტორიისა თუ არქიტექტურის „განსაკუთრებით ღირებული ძეგლები“, რომლებიც ექვემდებარება გადაცემას „სახელმწიფოს დაცვის ქვეშ“. ასევე დაიხურა რელიგიურ გაერთიანებათა ყველა საბანკო ანგარიში.

1918 წლის 20 იანვრის ბრძანებულება კლასიკური მტკიცებულებაა იმისა, თუ როგორ ცდილობდა ვლადიმირ ლენინი მარქსის სწავლების პრინციპებთან ლოგიკური კავშირის შექმნას, რომელიც ეხებოდა რელიგიას, როგორც სულიერი ზედნაშენის მატერიალურ საფუძველს. ლენინის აზრით, ეკლესიის ქონებისა და შემოსავლის წყაროს მოშორებით, ეკლესია თავისთავად განადგურდებოდა: „უნდა მოიხსნას ეს საფუძველი - ეკლესიის ქონება და შემოსავლის საშუალება - და ეკლესია თავისით დაიღუპება“. ეს ბრძანებულება ნათლად ასახავს ბოლშევიკების ანტირელიგიურ პოლიტიკას და იმ იდეას, რომ რელიგიური ინსტიტუტების არსებობა დიდწილად დამოკიდებული იყო მატერიალურ რესურსებზე.¹¹

საბჭოთა კავშირის პოზიცია რელიგიის მიმართ ფუნდამენტურად ჩამოყალიბდა მარქსისტულ-ლენინური იდეოლოგიით, რომელიც რელიგიას განიხილავდა, როგორც კომუნიზმის იდეოლოგიურ კონკურენტს. სახელმწიფო ცდილობდა, რელიგიური ინსტიტუტების, განსაკუთრებით რუსეთის მართლმადიდებელი ეკლესიის, გავლენის გაკონტროლებას და შეზღუდვას, რომელსაც მნიშვნელოვანი კულტურული და ისტორიული მნიშვნელობა ჰქონდა როგორც რუსეთში, ასევე სხვა რესპუბლიკებში. განსაკუთრებული დარტყმის ქვეშ აღმოჩნდა საქართველოში ისტორიულად დომინანტური რელიგიური ორგანიზაციები, მათ შორის საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია. სხვა მიზეზებთან ერთად, ეს გამოწვეული იყო რელი-

11 Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. Москва, Издательство: М.: Республика, 1995

გიური ორგანიზაციების შესახებ ერთიანი საკავშირო კანონის არარსებობით.

პოლიტიკური ძალაუფლების ანტირელიგიური ორიენტაცია განსაკუთრებით თვალსაჩინოდ აისახა საგადასახადო პოლიტიკაში. რელიგიური გაერთიანებები განიხილებოდა, როგორც „მომგებიანი“ კერძო სანარმოები, რაც მათი დაბეგვრის საფუძველს ქმნიდა იმავე პრინციპებით, რომლებითაც დანარჩენი კერძო სექტორი იბეგრებოდა. რელიგიური თემებიდან გადასახადებისა და სხვა სავალდებულო მოსაკრებლების ამოღებამ, რომელიც ხდებოდა აშკარა ზენოლითა და ჩაგვრით, ისეთი მასშტაბების მიაღწია, რომ გარკვეული პერიოდის შემდეგ სახელმწიფოს თავად მოუწია, შეენყვიტა ეს მანკიერი პრაქტიკა.“¹² სტალინის პერიოდის ანალიზისას სტივენ მაინერი ყურადღებას ამახვილებს რელიგიური ინსტიტუტების მიმართ არსებულ საგადასახადო სისტემაზე. პირველ ეტაპზე, 1918 წელს ეკლესიას, როგორც ინსტიტუტს, აეკრძალა ქველმოქმედება და მაღალი გადასახადით იბეგრებოდა. მეორე მსოფლიო ომის დასაწყისში ეკლესიებს დაბეგვრა შეუმცირდა. ნაცისტური გერმანიის შემოჭრის შემდეგ არსებული ეკლესიამონასტრების მიერ შეგროვილმა შემონირულებამ 3 მლნ მანეთი შეადგინა, ხოლო ომის დამთავრებამდე 150 მლნ-ს მიაღწია.¹³ ომის დაწყებისთანავე საქართველოში არსებულ ეკლესია-მონასტრებშიც დაიდგა შემონირულებების ყუთი. საარქივო დოკუმენტების მიხედვით, „1944 წლის 11 მაისისთვის საქართველოს მართლმადიდებელმა ეკლესიამ საქართველოს პატრიარქის ხელმძღვანელობით (ფაქტობრივად არსებული 20 ეკლესიის მეშვეობით) საბჭოთა არმიის დახმარების ფონდში გადარიცხა 324 475 მანეთი და 40 კაპიკი და 3550 მანეთის ობლიგაცია“.¹⁴

12 Ibid. p. 62

13 Steven Merritt Minerit, *Stalin's holy war: religion, nationalism, and alliance politics, 1941-1945* (The University of North Carolina Press, 2003), 76

14 რატიანი, სერგო, *ტოტალიტარიზმი და საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია 1941 - 1953*. (ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, თბილისი 2024) გვ. 26

რელიგიურ გაერთიანებებზე ზეწოლა გაძლიერდა ნიკიტა ხრუშჩოვის (საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივანი) მმართველობის პერიოდში, ეს გამოიხატა საბჭოთა ხელმძღვანელობის კონკრეტულქმედებებში, რელიგიური გაერთიანებების სულიერი გავლენისა და მატერიალური მდგომარეობის შესუსტებისკენ მიმართული შესაბამისი სამართლებრივი აქტების მიღებაში. ამრიგად, 1958 წლის 4 ოქტომბერს ცენტრალურმა კომიტეტმა მიიღო საიდუმლო რეზოლუცია გრძელი სათაურით „ცენტრალური კომიტეტის პროპაგანდისა და აგიტაციის განყოფილების შესახებ საკავშირო რესპუბლიკებისთვის“ „მეცნიერულ-ათეისტური პროპაგანდის ნაკლოვანებების შესახებ“¹⁵, რომელიც ავალდებულებდა პარტიას, კომკავშირს და საზოგადოებრივ ორგანიზაციებს, გაეტარებინათ პროპაგანდისტული შეტევა „რელიგიური რელიკვიების“ წინააღმდეგ. სახელმწიფო დაწესებულებებს დაევალებოდა რელიგიური თემების არსებობის პირობების გამკაცრების ადმინისტრაციული ღონისძიებების გატარება. სასულიერო პირების პირადი შემოსავალი შეადგენდა: 1960 წელს - 442 077 მანეთს; 1961 წელს - 486,649 მანეთს, რაც საკმაოდ დიდი თანხა იყო და, შესაბამისად, ამ ზომების გატარება რაციონალურ მიდგომად ჩაითვალა.¹⁶

ამ სერიიდან პირველი იყო სსრკ მინისტრთა საბჭოს ორი დადგენილება, დათარიღებული 1958 წლის 16 ოქტომბრით: „სსრკ-ში მონასტრების შესახებ“ და „ეპარქიის სანარმოებისა და მონასტრების შემოსავლებზე გადასახადების გაზრდის შესახებ“. პირველი დავალება საკავშირო რესპუბლიკების მინისტრთა საბჭოებისთვის იყო, რუსეთის მართლმადიდებელი ეკლესიის საკითხთა საბჭოს და რელიგიის საკითხთა საბჭოს ექვს თვეში შეესწავლათ ეკლესიებისა და მონასტრების რაო-

15 Писенко, Кирилл. НАЛОГИ И РЕЛИГИОЗНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В ИСТОРИИ РОССИИ

16 Марксач, Альдерик. 81% налог на попов в СССР

დენობის შემცირების საკითხი და ამ საკითხზე წარედგინათ წინადადებები. სსრკ მინისტრთა საბჭოს დაევალა, შეემცირებინა მონასტრების სარგებლობაში არსებული მიწის ფართობი. ამ უკანასკნელს შეეძლო ესარგებლა მონასტრების ტერიტორიებზე მდებარე ნაციონალიზებული და მუნიციპალური შენობები საიჯარო ხელშეკრულებების საფუძველზე, რომლებიც დადებული იყო მუშა სახალხო დეპუტატების რაიონული და საქალაქო საბჭოების აღმასრულებელ კომიტეტებთან.¹⁷

ხრუშჩოვის თაოსნობით საბჭოთა მთავრობა ახორციელებდა სხვადასხვა ღონისძიებებს რელიგიური ინსტიტუტების, მათ შორის რუსეთის მართლმადიდებელი ეკლესიის გასაკონტროლებლად. სკკპ ცენტრალური კომიტეტისა და სსრკ მინისტრთა საბჭოს არაერთი დადგენილების შემდეგ („ცენტრალური კომიტეტის ხელშეწყობისა და პროპაგანდის განყოფილების შემორანდუმის შესახებ“, „ფედერალური რესპუბლიკები „მეცნიერული და ათეისტური პოპულარიზაციის უარყოფითი მხარეების შესახებ“; „სსრკ-ში მონასტრების შესახებ“, „ეპარქიის საწარმოებისა და მონასტრების შემოსავლების გაზრდილი გადასახადის შესახებ“, 1958 წ.) დაიწყო აქტიური ბრძოლა „რელიგიურ ნარჩენებთან და რელიგიური თემების ცხოვრების პირობების გამკაცრება“, რაც იმას მოწმობს, რომ დაიწყო რელიგიასთან ბრძოლის ახალი ეტაპი.¹⁸

საგადასახადო პოლიტიკა - რელიგიური ორგანიზაციების კონტროლის მექანიზმი

ხრუშჩოვის რელიგიური პოლიტიკა ეფუძნებოდა „დესტალინიზაციის“ პროცესს, რომელიც კარგად წარმოჩნდა ჯერ კიდევ

17 Писенко, Кирилл. НАЛОГИ И РЕЛИГИОЗНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В ИСТОРИИ РОССИИ

18 Zauresh Galimzhanovna Saktaganova and Athers. 2017. STATE-RELIGIOUS RELATIONS DURING THE SOVIET PERIOD A PERIODIZATION AND CONTENT. P.109 -110

1956 წელს სკკპ XX ყრილობაზე და შემდეგ 1962 წლის ოქტომბერში, XXII ყრილობაზე.¹⁹ რელიგიაზე განახლებული თავდასხმის ოფიციალური მსჯელობა ჩამოყალიბდა ივლისის ცენტრალური კომიტეტის დადგენილების პირველ პუნქტში, რომელშიც გაანალიზებული იყო ფართომასშტაბიანი ათეისტური პროპაგანდის ხარვეზები და მისი გაუმჯობესების გზები. საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტი აღნიშნავდა, რომ ბევრი პარტიული ორგანიზაცია ვერ უზრუნველყოფს მეცნიერული ათეიზმის ადეკვატურ ხელმძღვანელობას. ამავდროულად, ეკლესიებმა და სხვადასხვა რელიგიურმა დენომინაციებმა განაახლეს თავიანთი საქმიანობა, გააძლიერეს თავიანთი კადრები და მოქნილად მოერგნენ თანამედროვე პირობებს, რითაც გააძლიერეს თავიანთი გავლენა მოსახლეობის ზოგიერთ ნაწილზე.²⁰ 1958 წლის ბოლოს მინისტრთა საბჭომ გააუქმა 1945 წელს შემოღებული სამონასტრო ქონების საგადასახადო შეღავათები. არსებული რვა მართლმადიდებლური სემინარიიდან ხუთი დაიხურა და 18 წლამდე ბავშვებს ეკრძალებოდათ ეკლესიის მსახურებაზე დასწრება. 1959-1964 წლებში ეკლესიების რაოდენობა 22000-დან 7000-მდე შემცირდა. ამავე პერიოდში სასულიერო პირების რაოდენობა 30000-დან 6000-მდე შემცირდა, ხოლო 69 მონასტრიდან დარჩა მხოლოდ 17.²¹

საარქივო დოკუმენტების ანალიზისას შესაძლებელია ვნახოთ რელიგიური ორგანიზაციების ერთჯერადი აღრიცხვის დოკუმენტები, სადაც აღწერილია, რა მოცულობისაა დაწესებულება, რამდენი ადამიანია გაერთიანებული მასში, არის თუ არა რეგისტრირებული, აქვს თუ არა გავლილი რელიგიური ქო-

19 სტეფან კურტუა და სხვ. 2011. „კომუნიზმის შავი წიგნი, დანაშაულები, ტერორი რეპრესია“. გვ. 238

20 krupnykh nedostatkakh v nauchno-ateisticheskoi propagande i merakh ee uluchsheniya, 7 July 1954, in *O religii i tserkvi* (Moscow, 1977), p. 67.

21 Birgül D.-Cokun. 2008. "Khrushchev's Policies toward Religion: Repression in a Period of Reform". p.87

ნების ინვენტარიზაცია²² და რა მდგომარეობაა მღვდელმსახურების დაბეგვრასთან დაკავშირებით.²³ აღწერის მიხედვით, „საქართველოს მართლმადიდებელ სამოციქულო ეკლესიას ამ დროს ექვემდებარებოდა 5 მოქმედი ეპარქია (7 მღვდელმთავრით), საპატრიარქოში შედიოდა 100 მოქმედი ეკლესია, 2 დედათა და მამათა მონასტერი, 105-მდე სასულიერო პირი“. ეკლესიას არ გააჩნდა არც რეზიდენცია, არც გამომცემლობა და არც სასულიერო სასწავლებელი. საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ისტორიულ ავტოკეფალიას არ აღიარებდა მსოფლიოს მართლმადიდებელ ეკლესიათა უმეტესობა.²⁴

თუ გადავხედავთ აშშ კონგრესის წარმომადგენელთა პალატის ე. წ. „არაამერიკულ მოქმედებათა კომიტეტის მიერ გამოცემულ დოკუმენტს „The Crimes of Khrushchev“ ვნახავთ, რომ 1959-1960-იან წლებში რელიგიისა და რწმენის თავისუფლების თვალსაზრისით საკმაოდ მძიმე ვითარებაა. დოკუმენტში დაბეჭდილია ინტერვიუ გივი ზალდასტანიშვილთან, რომელიც არის ორგანიზაცია „საქართველოს ეროვნული ალიანსის“ ვიცე-პრეზიდენტი, ინგლისურენოვანი პერიოდული გამოცემის “The Voice of Free Georgia“-ს („თავისუფალი საქართველოს ხმა“) რედაქტორი, რომელიც ხაზგასმით საუბრობს იმ შიშებზე, რომელიც არსებობს რელიგიური ინსტიტუციის შიგნით „ღვთისმსახურებაზე დასწრება - ეს არის ერთგვარი გამონწვევა რეჟიმისათვის. მღვდლებს არ აქვთ ქადაგების უფლება იმის შიშით, რომ რაიმე ანტიკომუნისტური შეხედულებები არ გამოამჟღავნონ“.²⁵

22 უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფონდი 1180, ანაწერი 1, საქმე 81, გვ. 10-13

23 უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფონდი 1180, ანაწერი 1, საქმე 57, გვ. 14-18

24 ვარდოსანიძე ს. „სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი უწმინდესი და უნეტარესი ეფრემ II (1960-1972 წ.წ.)“

25 U.S 86TH Congress House Comittee on Un-American Activities- Crimes of Khrushchev. p.2

საბჭოთა ხელისუფლებამ რელიგიურ ორგანიზაციებზე გენო-ლის ერთ-ერთ ძირითად მექანიზმად საგადასახადო პოლი-ტიკა გამოიყენა. სსრკ მინისტრთა საბჭოს 1958 წლის ბრძანე-ბულებით, რელიგიურ ორგანიზაციებს დაეკისრათ მძიმე გადა-სახადები, რომლებიც მოიცავდა შემოწირულებებიდან, ქონ-ებიდან და რელიგიური ცერემონიებიდან მიღებულ შემოსა-ვალს.

დაბეგვრის კონკრეტული მექანიზმები:

მრევლის შესაწირები: ეკლესიებს დაკისრებული ჰქონდათ გადასახადები, რომლებიც მრევლისგან მიღებული ფინანსური შემოწირულებებით დაიფარებოდა. ამ შემოსავალმა მნიშვნე-ლოვანი როლი ითამაშა რელიგიური ორგანიზაციების ეკონო-მიკურ საქმიანობაში, რაც პირდაპირ ზეგავლენას ახდენდა მათი ფუნქციონირების პროცესზე.

რელიგიური ლიტერატურის გაყიდვა: რელიგიური ლიტერა-ტურის კომერციული ბრუნვა იყო ერთ-ერთი მთავარი წყარო შემოსავლისა, თუმცა მისი გარკვეული ნაწილი აუცილებლად გამოიყენებოდა საგადასახადო ვალდებულებების შესრულე-ბისათვის. შესაბამისად, გენოლის ეს მექანიზმი ასუსტებდა რე-ლიგიურ ორგანიზაციებს.

რიტუალური მსახურებები: საგადასახადო რეგულირებას ექვე-მდებარებოდა რელიგიური ცერემონიები, როგორებიცაა ნა-თლობა, ქორწინება და სხვა რიტუალები, რომელთა ჯამური დაბეგვრის მაჩვენებელი ზოგ შემთხვევაში 60%-ს აღწევდა. ეს კი კიდევ უფრო ზრდიდა რელიგიური ინსტიტუტების ფინანსურ დამოკიდებულებას სახელმწიფოზე.

ამ პოლიტიკამ მნიშვნელოვნად შეამცირა რელიგიური ინსტი-ტუტების ფინანსური რესურსები, რის გამოც ეკლესიებს უჭირ-დათ როგორც სასულიერო, ისე მატერიალური ფუნქციონირე-ბა. შედეგად, საბჭოთა ხელისუფლებამ შეძლო მათი ეკონომი-

კური გაღარიბება და, შესაბამისად, მათი გავლენის შემცირება მინიმუმამდე.

გადასახადების აკრეფის პროცესი

საარქივო დოკუმენტებზე დაყრდნობით შესაძლებელია ითქვას, რომ ხრუშჩოვის ანტირელიგიური პოლიტიკის ფარგლებში რელიგიური ორგანიზაციების განადგურების გეგმა რამდენიმე ეტაპს მოიცავდა. „საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს 9 ივნისის #351 დადგენილებით, საქართველოს რესპუბლიკაში უნდა ჩატარდეს ერთდროული რეგისტრირებული და არარეგისტრირებული რელიგიური საზოგადოებების და ყველა საეკლესიო შენობის აღრიცხვა დამტკიცებული ფორმების მიხედვით“²⁶, ამ პროცესებს რაიონულ დონეზე ხელმძღვანელობდნენ საქალაქო აღმასკომების მდივნები, რომლებიც ანგარიშვალდებულნი იყვნენ რელიგიური კულტების საქმეთა რწმუნებულის წინაშე. 1960-1961 წლებში მღვდელმთავრები იხდიან საშემოსავლო გადასახადებს, მათ აქვთ წინასწარ განსაზღვრული თანხა, რომელიც უნდა გადაიხადონ. რაიონული აღმასკომის საფინანსო განყოფილება ანგარიშის სახით აგზავნის საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს რწმუნებულის სახელზე მოხსენებას, რა მდგომარეობაა საშემოსავლო გადასახადების თვალსაზრისით კონკრეტული რეგიონის მღვდელმთავრებთან.²⁷

შეფასება: ადგილობრივი საგადასახადო ორგანოები აფასებდნენ რელიგიური ორგანიზაციების შემოსავალსა და ქონებას. ეს შეფასება ეფუძნებოდა დეტალურ ფინანსურ ანგარიშებს, რომლებიც რელიგიურ ინსტიტუტებს პერიოდულად უნდა წარედგინათ. ანგარიშები მოიცავდა ინფორმაციას შემოწირუ-

26 უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფონდი 1880, აღწერა 1, საქმე 64, გვ.21

27 უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფონდი 1880, ანაწერი 1, საქმე 56, გვ. 4-11; 14-18

ლებების, ქონების ფლობისა და სხვადასხვა საქმიანობიდან მიღებული შემოსავლების შესახებ.²⁸ საარქივო მასალებში აგრეთვე გვხვდება 1961 წლით დათარიღებული წლიური ანგარიში, სადაც დეტალურად არის წარმოდგენილი ბულალტრული ნაწილი საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის საკითხებზე. შევსებული ფორმების მიხედვით კონტროლდება ბალანსი, ანგარიშზე თანხების მოძრაობა, ინფორმაცია შტატისა და კონტინგენტის შესახებ.²⁹

ფინანსური ანგარიშების წარდგენა: საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს რწმუნებულს საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის საქმეთათვის ამხანაგ მ. მექვაბიშვილის მიერ 1960 წლის 31 მაისის #46 წერილის საპასუხოდ, კონკრეტული რაიონის ფინანსური განყოფილების გამგეები აგზავნიდნენ ინფორმაციას დაბეგრული სასულიერო პირების შესახებ. რაიონული საფინანსო განყოფილების გამგეების მიერ გაგზავნილ დოკუმენტთა უმეტესობაში მითითებული არის, რომ გადასახადის გადახდაზე სასულიერო პირების მხრიდან ურჩობას ადგილი არ ჰქონია.³⁰ ამის საწინააღმდეგოდ, საარქივო დოკუმენტებში შეხვდებით სასულიერო პირების მიერ სრულიად საქართველოს საპატრიარქოსადმი გაგზავნილ წერილებს, სადაც მითითებულია, თუ რომელ ეკლესიაში მსახურობს და რა წოდება აქვს, ასევე ინფორმაცია ყოველთვიური შემოსავლის შესახებ. ძირითად შემთხვევებში სახელფასო გრაფა ცარიელია და სასულიერო პირები აშკარად ამახვილებენ ყურადღებას მინიმალურ შემოსავალზე: „არავითარი დახმარება არ მაქვს არავისგან, მარტოდენ წესების შესრულებისთვის ვიღებ აქ მოხსენებულ თანხას 460 მანეთს“;³¹

28 უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფონდი 1880, აღწერა 1, საქმე 57, გვ. 33

29 უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფონდი 1880, აღწერა 1, საქმე 69, გვ. 13

30 უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფონდი 1880, აღწერა 1, საქმე 57, გვ. 17

31 უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფონდი 1880, აღწერა 1, საქმე 56, გვ. 6

„მღვდელმსახურების შესრულებისთვის დახმარება არ მაქვს არავისგან, მართოდენ წესების შესრულებისთვის ვიღებ 400 მანეთს, ვარ ინვალიდი“.³² არსებული ინფორმაციის გარდა, საქართველოს მინისტრთა საბჭოს რწმუნებულის სამდივნოს სახელზე გაგზავნილი ცნობარი, რომელიც მოიცავს 29 ეკლესიის მიერ შევსებულ მონაცემებს ეპარქიებისა და ეკლესიების მიხედვით, სადაც არის შეჯამებული ინფორმაცია საეკლესიო რიტუალების რაოდენობის შესახებ (ნათლობა, ქორწინება).³³

1962 წლის საარქივო ჩანაწერები ასევე ასახავს რამდენიმე მონასტრისა და ეკლესიის საერო მიზნებისთვის გამოყენების ან გაყიდვის ფაქტებს. ამ აქტივების გადანაწილებამ კიდევ უფრო გაართულა რელიგიური ინსტიტუტების ფინანსური მდგრადობა. საბჭოთა საქართველოში საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია განსაკუთრებით მკაცრი ფინანსური და ადმინისტრაციული შეზღუდვების წინაშე აღმოჩნდა. უახლესი ისტორიის ცენტრალური საქართველოს არქივის საარქივო დოკუმენტები მოწმობს გაძლიერებულ გეწოლას ეკლესიაზე, რაც გამოიხატებოდა მათი ქონების კონფისკაციასა და მძიმე საგადასახადო ტვირთის დაკისრებაში. ეს პოლიტიკა მიზნად ისახავდა ეკლესიის ეკონომიკური და ინსტიტუციური სიძლიერის შესუსტებას, რაც სეკულარიზაციის პროცესის განუყოფელ ნაწილად განიხილებოდა.

დასკვნა

საბჭოთა ხელისუფლების პერიოდში, საბჭოთა სახელმწიფოს რელიგიური პოლიტიკა მნიშვნელოვნად ბლუდავდა რელიგიური ორგანიზაციების ფუნქციონირებას და პირდაპირ არღვევდა ადამიანის ფუნდამენტურ უფლებას — რელიგიისა და რწმე-

32 უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფონდი 1880, აღწერა 1, საქმე 56, გვ. 10

33 უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფონდი 1880, აღწერა 1, საქმე 94, (მთლიანი საქმე)

ნის თავისუფლებას. საბჭოთა რეჟიმი იყო ერთ-ერთი ყველაზე აგრესიულ მონოპოლიური ძალა, რომელიც ცდილობდა რელიგიური ინსტიტუტების სრული კონტროლისთვის დაქვემდებარებას, რაც ტოტალურად ცვლიდა მათ კულტურულ, სოციალურ და რელიგიურ როლებს საზოგადოებაში.

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივნის, ნიკიტა ხრუშჩოვის მმართველობის პერიოდში რელიგიური ინსტიტუტებისა და რელიგიის მიმართ სახელმწიფო პოლიტიკა 1943-1953 წლებთან შედარებით³⁴ კიდევ უფრო გამკაცრდა. ხელისუფლებამ გააძლიერა რელიგიური საქმიანობის კონტროლი, რის შედეგადაც მნიშვნელოვანწილად შემცირდა რელიგიური მსახურებები და საეკლესიო აქტივობები. რელიგიური ინსტიტუტები, განსაკუთრებით, საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია, არ იღებდნენ ფინანსურ მხარდაჭერას და მათი ფუნქციონირება ფაქტობრივად დამოკიდებული იყო საბჭოთა ხელისუფლების ნებაზე. არაერთი სალოცავი ადგილი დაიხურა, გადაკეთდა საწყობებად და საცხოვრებელ სივრცეებად. რელიგიური ცერემონიების ჩატარების უფლება მკაცრად იყო გაკონტროლებული.

საარქივო დოკუმენტების ანალიზი აჩვენებს, რომ ხრუშჩოვის პერიოდში რელიგიური აქტივობების შემცირება მკაფიოდ აისახა იმაზე, თუ როგორ იმოქმედა სახელმწიფო პოლიტიკამ კონკრეტულ რელიგიურ პრაქტიკებზე. ადგილობრივი ხელისუფლების ანგარიშები ადასტურებს, რომ ისეთი რელიგიური ცერემონიების რაოდენობა, როგორცაა ნათლობა, ქორწილი და დაკრძალვები, მნიშვნელოვნად შემცირდა. აგრეთვე, რელიგიურ მსახურებებზე დამსწრეთა რაოდენობამაც იკლო. ეს ტენდენციები მთლიანად გამოხატავდა იმ პოლიტიკურ მი-

34 მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ სტალინის პოლიტიკა რელიგიური ინსტიტუტების მიმართ, შედარებით ლიბერალური გახდა, შეჩერდა რეპრესიები და წინა წლებში დახურული ეკლესიების გარკვეული რაოდენობა გაიხსნა.

ზნებს, რომლებზეც საბჭოთა ხელისუფლება ამახვილებდა ყურადღებას - რელიგიური ინსტიტუტების მკაცრი კონტროლის საფუძველზე საზოგადოებაში ეკლესიის როლის შემცირებასა და გაქრობას. საბჭოთა ხელისუფლების მიერ გამოყენებული მექანიზმები, როგორც იყო რელიგიური ორგანიზაციების დაფინანსების შეზღუდვა, მაღალი გადასახადი, რელიგიური პრაქტიკის კონტროლი - საბოლოო ჯამში, არღვევდა არა მხოლოდ რელიგიური ინსტიტუტების უფლებებს, არამედ თითოეული ადამიანისას, ვისაც სურდა, ჰქონოდა რელიგიური პრაქტიკის თავისუფლად განხორციელების შესაძლებლობა. რელიგიისა და რწმენის თავისუფლება, რომელიც ადამიანის ერთ-ერთი ფუნდამენტური უფლებაა, საბჭოთა პერიოდმა მნიშვნელოვნად შეზღუდა. მართლმადიდებელი ეკლესიისა და სხვა რელიგიური ორგანიზაციების მდგომარეობა ადასტურებს, რომ საბჭოთა ხელისუფლება აქტიურად მოქმედებდა იმისათვის, რომ შეემცირებინა რელიგიის როლი და გავლენა საზოგადოებაში.

რელიგიური ინსტიტუტების, სასულიერო პირებისა და მორწმუნეების უფლებების შეზღუდვამ მნიშვნელოვანი და გრძელვადიანი გავლენა მოახდინა პოსტსაბჭოთა საქართველოს რელიგიურ დისკურსებზე, სახელმწიფოს რელიგიურ პოლიტიკასა და, ზოგადად, საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ფორმირებაზე. საბჭოთა პერიოდის აგრესიული და კონტროლირებული რელიგიური პოლიტიკა, რომელმაც მკვეთრად შეზღუდა რელიგიური ინსტიტუტების ფუნქციონირების შესაძლებლობები, დაემუქრა იმ ძირძველ რელიგიურ ფორმებსა და პრაქტიკებს, რომლებიც საზოგადოებაში არსებობდა.

გამოყენებული ლიტერატურა

უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფონდი 1180, ანაწერი 1, საქმე 81

უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფონდი 1180, ანაწერი 1, საქმე 57

უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფონდი 1880, აღწერა 1, საქმე 64

უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფონდი 1880, ანაწერი 1, საქმე 56,

უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფონდი 1880, აღწერა 1, საქმე 69

უახლესი ისტორიის ცენტრალური არქივი, ფონდი 1880, აღწერა 1, საქმე 94

Marc J. Ventresca, John W. Mohr- Archival Research Methods <https://online-library.wiley.com/doi/10.1002/9781405164061.ch35>

Boiter, A. Law and Religion in the Soviet Union. The American Journal of Comparative Law , Winter, 1987, Vol. 35, No. 1. Oxford University Press

Birgül D.-Cokun, “Khrushchev’s Policies toward Religion: Repression in a Period of Reform”, Karadeniz Aratrmalar, Say: 18, Yaz 2008, s.83-91. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/106058>

Corley, F. 1996. Religion in The Soviet Union. Macmillan pressl.

Zauresh Galimzhanovna Saktaganova, Zhanna Sabitbekovna Mazhitova , Yermek Nasratullaevich Aimakhov , Bibigul Aralbaevna Dosova, Liudmila Ivanovna Zuieva and Saule Suyundikovna Kassimova. STATE-RELIGIOUS RELATIONS DURING THE SOVIET PERIOD A PERIODIZATION AND CONTENT. European Journal of Science and Theology, February 2018, Vol.14, No.1, 103-114

http://www.ejst.tuiasi.ro/Files/68/10_Saktaganova%20et%20al.pdf

U.S 86TH Congress House Comitte on Un-American Activities- Crimes of Khrushchev. Washington,U.S. Govt. Print. Off.1959-60. <https://archive.org/details/crimesofkhrushch07unit/page/n9/mode/2up>

The SOVIET SOCIALIST ONSTITUTION. 1936. Fifth impression, June, 1942<https://www.marxists.org/history/ussr/government/constitution/1936/1936-constitution.pdf>

Steven Merritt Minerit, Stalin's holy war: religion, nationalism, and alliance politics, 1941-1945 (The University of North Carolina Press, 2003)

Pospielovsky, Dimitry. The Russian church under the soviet regime 1917-1982, volume 2, (St. Vladimir's seminary press, Chrestwoods. New York, 1984).

Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. Москва, Издательство: М.: Республика, 1995, http://www.odinblago.ru/istoriya_rpc/pospelovskiy/7/

Писенко, Кирилл. НАЛОГИ И РЕЛИГИОЗНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В ИСТОРИИ РОССИИ, <https://pravoslavie.ru/237.html>

Марксач, Альдерик. 81% налог на попов в СССР. <https://medium.com/marx-ch/81-%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B3-%D0%BD%D0%B0->

ვარდოსანიძე, სერგო. საქართველოს მართლმადიდებელი, სამოციქულო ეკლესია 1917-1952 წლებში. თბილისი: მეცნიერება, 2001 საქართველოს სსრ კანონთა, საქართველოს სსრ პრეზიდიუმის ბრძანებულებათა ქრონოლოგიური კრებული. 1921-1940 წ.წ. თბ. 1959

ვარდოსანიძე, სერგო. სერგო ვარდოსანიძე - სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი უწმინდესი და უნეტარესი ეფრემ II (1960-1972 წ.წ.). თბილისი 2007. <https://www.allgeo.org/index.php/ka/1554-ii-1960-1972>

რატიანი, სერგო. ტოტალიტარიზმი და საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესია 1941 - 1953, (ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, თბილისი 2024).

სტეფან კურტუა და სხვ. 2011. კომუნიზმის შავი წიგნი, დანაშაულები, ტერორი, რეპრესია, (თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2011)

გურჩიანი თამარ. საქართველოს ევანგელურ-ლუთერული ეკლესია. 2017 https://archive.ge/ka/blog/23?utm_source